

<https://doi.org/10.62837/2026.3.76>

AĞCA MUSAYEVA

Dilçilik İnstitutunda kiçik elmi işçi
Hüseyn Cavid prospekti ,31, Bakı şəhəri,
agcamusayeva1994@gmail.com

NAXÇIVANIN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN SOSİOLİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Azərbaycan dialektologiyası dilin tarixinin öyrənilməsi üçün əsas mənbədir . Dialektlər dil tarixinin əsas arxivi hesab olunur. Dialektin öyrənilməsi dialektologiya sahəsi üçün əhəmiyyətlidir. Bu , xalqın danışq dilinin sosial və mədəni xüsusiyyətlərini ortaya çıxarır. Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialektlərinə daxil olan Naxçıvan dialekt və şivələrinin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri araşdırılır. Naxçıvan dialekti Azərbaycan dilinin regional fərqliliyini ortaya çıxarır.

Мусаева Агджа

Маленький симпатичный работник в Инициативе лингвистов

**Социолингвистические особенности диалектов и диалектов
нахчывани. Резюме**

Азербайджанская диалектология — это раздел лингвистики, изучающий диалекты языка. Изучение диалекта важно для области диалектологии. Она раскрывает социальные и культурные особенности разговорного языка народа. Изучаются фонетические, лексические и грамматические особенности нахчевских диалектов и диалектов, относящихся к диалектам южной группы азербайджанского языка. Нахчыванский диалект раскрывает региональные различия азербайджанского языка.

Musayeva Ağca

A little handsome worker in the Linguist Initiative

Sociolinguistic features of the dialects and dialects of Nakhchivan

Summary

Azerbaijani dialectology is a branch of linguistics that studies the dialects of a language. The study of dialect is important for the field of dialectology. It reveals the social and cultural characteristics of the spoken language of the people. The phonetic, lexical and grammatical features of the Nakhchivan dialects and dialects, which are included in the dialects of the southern group of the Azerbaijani language,

are studied. The Nakhchivan dialect reveals the regional differences of the Azerbaijani language.

Açar sözlər: Naхçывan dialekti, fonetik xüsusiyyət, leksik fərqlər, morfoloji xüsusiyyətlər.

Ключевые слова: диалект Нахчыван, фонетические особенности, лексические различия, морфологические особенности.

Keywords: Nakhchivan dialect, phonetic features, lexical differences, morphological feature.

Azərbaycan dili dialekt və şivələri tarixi-coğrafi baxımdan qruplaşdırılır və 4 qrupa bölünür .Bunlardan biri cənub qrupuna daxil olan Naхçывan dialektidir.

Dialekt və şivələri ədəbi dildən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də fonetik fərqdır. Fonetik fərqlər qrammatik , hətta leksik fərqlərdən də üstünlük təşkil edir . Azərbaycan ədəbi dilinin mövcud sait və samitlər sistemi Naхçывan qrupu şivələrində həm ədəbi dildən , həm də müəyyən dialektlərdən fərqlənir.

Dialekt və şivələrimizdə rast gəlinən bir çox səslərin əvəzlənməsi hadisəsi ayrı-ayrı dialekt və şivələrimiz arasında , həm də dialektlərimizlə ədəbi dil arasında fərqləri göstərir.

1) a saitinin ə saitinə keçməsi

Qayın yerinə qəyin, qaynana əvəzinə qəynənə , qardaş əvəzinə qərdəş və.s

2)o saitinin a saitinə keçməsi

Ov əvəzinə av, qovun əvəzinə qavın və.s

3)u əvəzinə ı işlənməsi

Burun yerinə bırın, buynuz yerinə bıynız və .s

4)a saitinin ı saitinə keçməsi

Sımavar, oynıyır və .s

5)k >ç keçidi daha çox Naхçывan dialektlərində istifadə olunur.

Çüçə, çəçic çöhnə və .s

6)ç>ş keçidi daha çox Şərurda istifadə olunur.

Üş, seş və.s

7) u səsini o səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi şərq dialekt və şivələrinə aiddir.

Boğda (Ordubad)

8) ö səsini ə səsi ilə əvəzlənməsi ən çox cənub dialekt və şivələrində rast gəlinir.

əvlad, təvlə , kəvşən

9)u səsini ü səsi ilə əvəzlənməsi

Hüş, hülü,ücüz(ord)

10)o nun ö səsi ilə əvəzlənməsi

Öynəmax(ord),böyünbax(ord)

11)ü səsinin u səsi ilə əvəzlənməsi
Cuma ,sutun (Şər),
Ədəbi dildən fərqli olaraq bəzən dialekt və şivələrimizdə damaq ahənginin pozulması halına da rast gəlirik.
Anauz, sarımtur(Nax)
Dialekt və şivələrimizdə bəzən dodaq ahənginin pozulması hallarına da rast gəlirik.

1) ü səmindən sonra i səsi gəlir
yüngüldi, küni

2) ö səmindən sonra i səsi gəlir
tökirix (Culfa), gözim (Naxçıvan)

3)u səmindən sonra ı səsinin gəlməsi
Pulsız,tutdı

Dialektlərimizdə damaq ahənginin pozulmasına da rast gəlirikə

A və ı səslərindən sonra u səsinin gəlməsi anauz, arabanun, ağımtur
Azərbaycan dili leksik xüsusiyyətinə görə də ədəbi dildən fərqlənir.

Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində rayonun iqtisadiyyatı ilə bağlı olan bir çox təsərrüfat , maldarlıq terminləri işlənir ki , bunlara ədəbi dildə təsadüf edilmir.

Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində bir çox terminoloji səciyyə daşımayan sözlərə rast gəlirik.

Dialekt və şivələrimizdə tayfa adları ,qohumluq bildirən sözlərə də rast gəlirik.

Xalaoğı, əmdostu,sağdış, soldış

Məsələn, qotamez- sınıq , xarab olmuş deməkdir

Navaqqıl -divarın altından keçən su yolu

Oyma- qadın paltarı

Tözərəklənmək -götrülüb qaçmaq

Him -özəl ,təməl

Qarğıdalı- məkə

Kiyər- əkilməmiş xam yer

Bisdəh- yetişib tağdan düşmüş yemiş

Dəbrə- ot bağlaması

Xozan- arpa və buğda biçilmiş zəmi yeri

Mıçır-ağacın xırda kökü

Ədəbi dildə olmayan və başqa mənələrdə işlənən sözlərdən başqa dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində bir sıra omonim və sinonimlərə rast gəlirik.

Omonimlər :qarapatdax(qızilla qaramuncuqdan düzülmiş boyuna taxılan bəzək)

Nobat(şəkər ,növbə)

Sinonimlər

Qarğıdalı-(məkə,kəbə)

Xəsis-(nırqız)

Dialekt və şivələrimiz bir sıra morfoloji xüsusiyyətinə görə də ədəbi dildən fərqlənir.

Bu özünü söz tiplərində, nitq hissələrində göstərir.

Dialektlərimizdə aşağıdakı söz tiplərinə rast gəlmək olar.

Mürəkkəb sözlərdir ki, bir neçə sözlərin birləşməsindən əmələ gəlir.

Xoşqədəm ,arvad-uşax

Dialekt və şivələrimizdə bir sıra sadə söz işlənir ki onu ədəbi dilimizdə görə bilmirik.

Ayqax, him, dülək

Dialekt və şivələrimizdə ədəbi dildən fərqlənən bir çox mürəkkəb isimlərə təsadüf edilir ki, bunlar ya bitişik, ya fasilə , ya da ixtisar şəklində ifadə olunur.

Bitişik deyilənlər

əliyuyan, çanbirşüşə

Sözlərin təkrar olunması ilə əmələ gələnələr

Yaxçı-yaman, əl-ayax

Dialekt və şivələrimiz hal şəkilçilərini işlətməkdə ədəbi dildən müxtəlif variantları ilə fərqlənir.

A.su

Yi.suyun

Yö. Suyə

T.suyi

Yer.suda

Çıx.sudan

Samitlə bitən isimlərin hallanmasına aid nümunə .

A. pitax

Yi.pitağın

Yö.pitağa

T.pitağı

Yer.pitaxda

Çıx.pitaxdan

İsmlərdə mənsubiyyət kateqoriyası da özünü dialekt və şivələrdə müxtəlif formada göstərir.

A.atauz

Yi.atauzun

Yö. atauza

T. atauzı

Yer.atauzda

Cıx.atauzdan

Dialekt və şivələrimizdə ədəbi dildən fərqlənən bir çox əlamət və keyfiyyət bildirən sifətlərə də təsadüf edilir .

Danqaz(sözcükdən)

1.- ciğ ca,-cə,-ja,-jə : xırdaca

2.-cix,-cix,-,-cik,-jix,-jix:çiçicix,alacix

Dialekt və şivələrimizdə işlənən saylar ədəbi dildən müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

Unbeş(şər),umbeş(or,culf),yirmi(şər)

Sıra saylarında ədəbi dildə -ıncı,-inci,-uncu,-üncü şəkilçisindəki n dialekt və şivələrdə m şəklində olur.

Birimci,altımcı

Felin şəkilləri ədəbi dilə nisbətən dialekt və şivələrimizdə az inkişaf etmişdi.

Felin zamanında da fərqlilik var .Nəqli keçmiş zaman ədəbi dildə -mış,-miş,-muş,-müş şəkilçiləri ilə düzəlsə dialekt və şivələrimizdə if,-ıf ,-uf,-üf :itdi,-itdi,-utdu,-ütdü ; ıb,-ib,-ub,-üb şəkilçiləri ilə düzəlir.

I almışam almışix

II almısan almısız

III alıb,alıp alıb,alıp(lar)

Dialekt və şivələrimizdə ədəbi dilə nisbətən zərflərin miqdarı daha çoxdur.Burada sadə və mürəkkəb zərflər işlənir ki , ədəbi dildə işlənmir.Ədəbi dildə olduğu kimi dialekt və şivələrdə də zərflər quruluşca üç cür olur.Mürəkkəb zərflər 1) eyni sözlərin təkrarı il

xudrı-xudrı(Nax),gəvəzə-gəvəzə(Nax)

2)Sözlərin bitişməsi ilə əmələ gələnələr

Böyün,yanperti (Nax)

3)sözlərin yanaşması ilə əmələ gələnələr

Axşam çağı, sər çağı

Köməkçi nitq hissələri də ədəbi dilə nisbətən dialekt və şivələrimizdə bir o qədər inkişaf etməmişdi .Dialekt və şivələrimizdə işlənən bağlayıcılar aşağıdakılardır.

Ancaq, bəgəm,gənə, hamu və .s

Qoşmalar da azlıq təşkil edir.Dialekt və şivələrdə elə qoşmalar var ki ədəbi dildə işlənmir.Naxçıvan dialektində işlənən qoşmalar çimin(Nax-Neh),yana (Nax-Ord).Dialekt və şivələrimizdə nidaların aşağıdakı növlərinə rast gəlirik.

1)Şadlıq bildirənlər(hurrey)

2)Qəmginlik bildirənlər(vaxsey)

3)Təəccüb bildirənlər(bı ayşax)

4)Çağırış bildirənlər(əş,adə)

Hiss-həyəcan bildirən sözlərə də dialektlərdə rast gəlinir.Dialekt və şivələrimizdə nidaların məzmunca növlərinə rast gəlirik.

1)Şadlıq bildirən, hurrey

2) Qəmginlik bildirən ,vaxsey

Naxçıvanın dialekt və şivələrinin sosiolinqivistik xüsusiyyətləri göstərir ki, dialekt Azərbaycan dilinin ən mühafizəkar qollarından biridir. Bu dilin qorunub saxlanması aşağıdakı faktorlara əsaslanır.

Tarixi -coğrafi davamlılıq, sosial identiklik, ədəbi dillə simbioz

Naxçıvan dialekti Azərbaycanın linqvistika xəritəsində qədimliklə müasirliyin qovuşduğu sahədir. Bu şivələrin xalqın etnik mədəniyyətinin ,şifahi ənənəsinin gələcək nəsillərə ötürülməsində böyük rolu var.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Məmmədli Məhərrəm Əvəz oğlu
Azərbaycan dialektologiyası. Dərslük. Bakı. Zərdabi LTD,2019,352s.
2. Əzizov Elbrus İslam oğlu
Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Dərs vəsaiti. 2-ci nəşri. Bakı “Elm və təhsil” nəşriyyatı,2016,348s.
3. Məmmədağa Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, “Şərq-Qərb”,2008,416səh.
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 566 s
5. Əbülfəz Aman oğlu Quliyev, Nuray Yadigar qızı Əliyeva. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti. Naxçıvan, “Əcəmi” nəşriyyatı, 2017, 296 səh.
6. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası .AMEA Nəsimi adına Dİ . Bakı . Elm və təhsil ,2015 .
7. Naxçıvan dialektləri- İ.Y.Məmmədov
8. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri -T.Ə. Hacıyev

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Elnurə Hüseynova